

EBÛ İSHÂK ez-ZECCÂC ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

İbrahim YILDIZ*

Özet

Meâni'l-Kur'ân türü filolojik tefsirlerin yazıldığı dönemin sonlarına doğru yaşayan ve yazdığı Meâni'l-Kur'ân ve i'râbüh adlı tefsiri ile bu dönemin en geniş eserini kaleme alan Zeccâc, gerek dil gerekse tefsir alanında söz sahibi önemli bir âlimdir. O, talebeleri ve eserleri vasıtasıyla günümüze kadar ilim çevrelerinde etkisini devam ettirmiştir. Çalışmamızda onun tefsir ilmindeki yeri ve günümüze kadar olan etkileri araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Zeccâc, tefsir, filolojik tefsir, besmele, Esmâ-i Hüсна.

EBÛ İSHÂK AZ-ZAJJÂJ AND PLACE IN THE EXEGESIS

Abstract

Zajjac, lived toward the end of the period in which the Meâni'l-Qur'an type philological exegesis on the Qur'an was written, and he also wrote a book on the tefsir named *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. The book in this series is also the wider exegesis of the particular era. He the owner is an important scholar in both the field of language and exegesis. His effects has continued by his students and works in scientific circles until today. In this article, we will study place in his exegesis of scient as well as effects up to today.

Keywords : Zajjaj, exegesis, philological exegesis, with the name of God, most beautiful names of God.

* Tefsir Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi (ibrahimursevi@hotmail.com)

GİRİŞ

Kur'ân, apaçık bir Arapça ile nazil olmuş¹ ve ilk muhatapları olan Hicaz Arapları tarafından kolaylıkla ve doğru bir şekilde anlaşılmıştır. Daha sonraki yıllarda fetihlerin artması, anadili Arapça olmayan çeşitli ırklara, dinlere ve medeniyetlere mensup milletlerin yoğun bir şekilde İslâm'a girmelerine veya Araplar ile birlikte yaşamalarına neden olmuştur. Farklı dil ve kültürlere mensup Müslümanların, Arapça öğrenmeye ve dinî ilimlerle uğraşmaya başlamaları dilde bozulmalara yol açmıştır.² Bunun sonucu olarak âyetlere yanlış manaların verildiği görülmüştür. Bu durum, Kur'ân'ın doğru anlaşılması ve her türlü bozulma tehlikelerine karşı korunabilmesi adına Arapça'nın lugat hazinesinin derlenmesini, yapısının ve gramerinin tespitini, hatta üslûp araştırmalarını gerekli kılmıştır.³ Bu çalışmalarda en büyük çabayı mevâlîler göstermiştir.⁴ Çünkü Araplar, yaratılıştan sahip oldukları meleke sayesinde, kaideleri öğrenmek ve kelime ezberlemek ihtiyacı duymamışlardır.⁵ Arapça'nın kurallarını tespit için Basra ve Kûfe'de yoğun bir şekilde gramer ve lugat çalışmaları başlamıştır.⁶ Bu çalışmaların bir semeresi olarak dil âlimleri tarafından Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkıda bulunmak adına *Garîbü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân* ve *İ'râbü'l-Kur'ân* olarak isimlendirilen ve birçoğu günümüze ulaşamayan gramer ağırlıklı tefsirler yazılmıştır.⁷

1. Yaşadığı Asır

Zeccâc'ın yaşadığı hicrî üçüncü asrın sonları/dördüncü asrın başları fikrî açıdan İslâm tarihinin en verimli dönemlerinden sayılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm ve hadisin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebî araştırmalar, zamanla müstakil birer ilim dalı haline almış, bu döneme gelinceye kadar ilgili ilimlerde tedvin çalışmaları tamamlanmış, dil kaideleri tespit edilip

¹ Yûsuf, 12/2; en-Nahl, 16/103; Tâhâ, 20/113; eş-Şuarâ, 26/195; ez-Zümer, 39/28; Fussilet, 41/44.

² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, trc. Rüştü Balcı, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, I, 41-42.

³ Nihad M. Çetin, "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)", *DİA*, İstanbul 1991, III, 296.

⁴ Muhsin Demirci, mevalinin tefsirle uğraşmasının bir kazanç olduğunu çünkü farklı sosyal çevre, din, dil ve kültür muhitinden gelmiş olan bu insanların, Kur'ân tefsirine yeni bir soluk, anlayış ve yorum kattığını belirtmektedir. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, 12. baskı, s. 93-94.

⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecri Yayınları, 6. baskı, Ankara 2014, s. 90-91, 209-210.

⁶ Çetin, "Arap", III, 296.

⁷ Eser listesi için bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 144-145; III, 962-965; IV, 1381; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 212-213.

sınıflandırılmış ve alanlarında önemli kaynak eserler yazılmıştır.⁸ Dille ilgili problemler ayıklanmış, kelimelerin / cümlelerin nasıl okunup yazılacağı sorunları halledilmiş, “niçin böyle okunur / niçin böyle okunmaz?” seviyesine gelinmiştir.⁹

Abbâsîlerin başkenti Bağdat, halifelerin de ilmî çalışmaları desteklemeleri nedeniyle bir ilim merkezi haline gelmiş, Arap dil mekteplerinin önde gelen temsilcileri asıl merkezleri olan Basra ve Kûfe şehirlerini terk edip buraya yerleşmişlerdir. Bu birlikteliğin tabii bir sonucu olarak iki mektep mensupları birbirlerinden etkilenmiş ve Zeccâc’ın yaşadığı dönemde Bağdat ekolü adında seçmeci bir yaklaşımla diğer ekollerin görüşlerini uzlaştırmaya çalışan¹⁰ yeni bir ekol ortaya çıkmıştır¹¹ Sonuçta Bağdat’ın bu bereketli ilmî ortamında İbn Keysân, (299/911), Zeccâc (311/923), Zeccâcî (337/949), Ebû Ali el-Fârisî (377/987) ve İbn Cinnî (392/1002) gibi önemli dil âlimleri yetişmiştir.¹²

2. Hayatı

Kaynaklarda tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Seriyî b. Sehl olan Zeccâc, 241/855 veya 230/844 yılında Bağdat’ta doğmuştur. İsmi bazı eserlerde dedesine nispet edilerek Ebû İshâk İbrâhîm b. Seriyî b. Sehl olarak kaydedilmiştir.¹³ Ailesi ve çocukluğu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız İbrâhîm, gençliğinde camcılık mesleğiyle uğraştığından “ez-Zeccâc” lakabıyla meşhur olmuştur. Özellikle nahiv ilmiyle meşgul olduğu için “en-Nahvî” diye de anılmaktadır.¹⁴

Nahiv ilmini öğrenmek için dönemin Kûfe mektebinin temsilcisi Sa’leb’in (291/904) derslerine katılmıştır.¹⁵ Bu arada Basra mektebinin temsilcisi olan

⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler (Siyasî, Medeniyet Tarihi)”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 41-44.

⁹ Şelebî, Abdülcelîl Abdüh, (*Mukaddime*), Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, tah. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Âlemü’l-kütüb, Beyrut 1988, I, 12.

¹⁰ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 77.

¹¹ Ignace Goldziher, “Arap Dili Mektepleri”, çev. Süleyman Tülücü-*EAÜİFD*, 1990, IX, s. 338; Çetin, “Arap”, III, 297.

¹² Yusuf Doğan, “Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, VIII/3, s. 185.

¹³ Sem’ânî, Ebû Sa’d, *el-Ensâb*, tah. Abdurrahman el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1980, VI, 257; Enbârî, Ebû’l-Berekât, *Nuzhetü’l-elibbâ fi tabakâti’l-udebâ*, tah. İbrâhîm es-Sâmerrâî, el-Mektebetü’l-menâr, Zerka 1985, s. 183.

¹⁴ İbn Hallikân, Şemseddîn, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’u ebnâi’z-zemân*, tah. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1968, I, 49.

¹⁵ Şelebî, *Mukaddime*, I, 5.

Müberred (286/900) Bağdat'a gelmiş ve böylece Sa'leb ile aralarındaki ilmî rekabet ve münazaralar da başlamıştır. Kısa zamanda Müberred'in etrafında büyük bir grubun toplandığını gören Sa'leb, öğrencilerinden Zeccâc'ı onun ders halkasını dağıtması için göndermiştir. Zeccâc, sorduğu sorulara ikna edici cevaplar alınca bir daha Sa'leb'in yanına dönmemiş ve Müberred'in derslerine devam etmiştir.¹⁶ Zeccâc, Müberred ile tanışıp derse başlamasını şöyle anlatmaktadır:

“Müberred Bağdat'a gelince, onu sıkıştırmaya karar verdim. Tartışmaya başlayınca beni delillere boğdu, illetleri söylememi istedi. Sorduğu sorulara cevap veremeyecek duruma geldim. Bu vesileyle onun âlim, fâzıl ve zeki biri olduğunu anladım ve bir daha ondan hiç ayrılmadım.”¹⁷

“Ben camcılıkla uğraşıyordum. Nahiv öğrenmek için Müberred'e gittim. O meccanen ders vermiyor, öğrencisinden gücü nispetinde ücret alıyordu. Bana mesleğimi sordu. Camcı olduğumu, günde bir buçuk dirhem kazandığımı ve ona günlük bir dirhem verebileceğimi söyledim. Ders alayım, almayayım bu ücreti hayat boyu kendisine vermemi şart koştu. Kabul edip derslere başladım. Ücretimi verdiğim gibi işlerinde ona yardımcı da oldum.”¹⁸

Zeccâc, ilim yolunda kısa zamanda büyük mesafeler katetmiştir. Bu arada hocası Müberred'in güvenini kazanmış, onun hem öğrencisi, hem de dostu olmuştur. Hocasının, Zeccâc'ı diğer öğrencilerinden üstün tuttuğu ve onun olmadığı meclislerde ders yapmadığı nakledilmiştir.¹⁹ Mârîka kabilesi, çocuklarına dil ilimlerini öğretecek birini istediğinde Müberred, Zeccâc'ı görevlendirerek ona olan güvenini izhar etmişti. Daha sonra Abbâsî veziri, oğlunun eğitimi için Müberred'den muallim isteyince o, yine Zeccâc'ı seçmiştir.

¹⁶ İsmail Durmuş, Müberred'in 247/861 yılında halife Mütevekkil-Alellah'ın öldürülmesi sonucu aldığı ihsanların kesilmesi üzerine Samerra'dan ayrılıp Bağdat'a gittiği bilgisini vermektedir. (İsmail Durmuş, “Müberred”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 432) Bu tarihi dikkate alacak olursak, Zeccâc'ın doğum yılının 230 olma ihtimali daha yüksektir. Çünkü doğum yılı 241 olarak kabul edildiğinde Müberred'in Bağdat'a geldiğinde o, yaklaşık 7-8 yaşlarında olur ki bu yaştaki bir çocuğun yukarıda aktarılan şekilde Sa'leb ile Müberred arasında meydana gelen çekişmelerde rol alması çok zor görülmektedir. Ayrıca Müberred'le tanıştığı zaman camcı olduğunu söylemesi de bu görüşü desteklemektedir.

¹⁷ Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, tah. İhsân Abbâs, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, VI, 2682.

¹⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, VI, 614.

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 49-50.

Böylece Zeccâc, hocasının desteğiyle saray çevresinde önemli bir konuma ulaşmıştır.²⁰ İleriki yıllarda talebesi Kâsım, vezir olunca konumunu iyice pekiştiren Zeccâc, onun sayesinde büyük bir servete sahip olmuştur.²¹ Halife Mu‘tazîd-Billâh, veziri Kâsım’dan, kendisi için yazılan *Câmi‘u’l-mantık* adlı lugatın anlaşılmayan yerlerini açıklayacak bir âlim bulmasını istemişti. Müberred, kendisine tevdi edilen bu işi yaşlı olduğu gerekçesiyle kabul etmeyerek onlara Zeccâc’ı tavsiye etti. Zeccâc, *Mâ Sümmiye (Füssire)*²² min *Câmi‘i’l-mantık* adıyla yazdığı şerhi Mu‘tazîd’a takdim edince çalışmasının karşılığında aldığı ücretin yanı sıra halifenin güvenini de kazanmış ve sarayda yapılan sohbet meclislerine katılmaya başlamıştır.²³

Zeccâc, dindar, fazilet sahibi, sağlam itikatlı bir âlimdir.²⁴ Tartışarak kalbini kırdığı birisinden hatasını anlayıp özür dilemesi ve hakka dönmesi onun faziletli olduğuna delalet etmektedir.²⁵ Birçok öğrenci yetiştirip,²⁶ eserler kaleme alan Zeccâc, 311/923 tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.²⁷ Ölüm döşeğindeki son sözünün “*Allah’ım, beni Ahmed b. Hanbel’in mezhebi üzere haşreyle*” olduğu rivayet edilmektedir.²⁸

3. Mezhebi Hakkındaki Tartışmalar

Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*’ında açıkça ifade ettiği üzere Ahmed b.

²⁰ İbnü’l-Kıfî, Ebü’l-Hasen, *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, tah. Ebü’l-Fazl İbrâhîm, Dârü’l-fikri’l-Arabî-Müessesetü’l-kütübî’s-sekâfiyye, Kahire-Beyrut 1986, I, 195.

²¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 615; Zeccâc’ın zenginlik sebebinin aktarıldığı bu bilgilerden hem idarecilerin dil âlimlerine sağladıkları maddî imkânları hem de âlimlerin ders karşılığı yöneticilerden ücret aldıklarını birinci ağızdan anlatan bir delil olarak kabul etmek mümkündür. Bk. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 118.

²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân*, I, 49; İbnü’l-Kıfî, *İnbâhü’r-ruvât*, I, 200.

²³ Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, I, 62; Zehebî, Şemseddîn, *A‘lâmü’n-nübelâ’*, tah. Hasan Abdülmennan, *Beytü’l-efkari’l-devliyye*, Beyrut 2004, I, 696.

²⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 614; Sem‘ânî, *el-Ensâb*, VI, 257.

²⁵ İbnü’l-Kıfî, *İnbâhü’r-ruvât*, I, 198; Dâvudî, Şemseddîn, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, Dârü’l-kütübü’l-ilmî, Beyrut 1983, I, 11; Şelebî, *Mukaddime*, I, 8.

²⁶ Talebelerinden bazıları şunlardır: İbnü’s-Serrâc (316/929), İbn Keysân (320/932), Zeccâcî (337/949), Nehhâs (338/950), Mebremân (345/956), Mes‘ûdî (345/956), Kâlî (356/967), Herevî (370/980), Âmidî (371-981), Ebü Alî el-Fârisî (377/987), Rummânî (384/994).

²⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 618; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân*, I, 49.

²⁸ Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, I, 52.

Hanbel'in görüşlerine çok önem vermiş²⁹ ve onun mezhebine tabi olmuştur.³⁰ Fakat İbn Atıyye (541/1147), Zeccâc'ın Nahl suresinin 9. âyetini açıklarken serdettiği "Şayet Allah dileseydi kullarını kendisine imana zorlayacak bir âyet (mucize) gönderirdi" görüşünü ele alıp, bu sözün Allah'ın kullarının fiillerini yaratmadığı fikrine sahip bidat ehli bir kişiye ait olduğunu söylemektedir. Fakat İbn Atıyye, Zeccâc hakkında hüsnuzan besleyerek onun bu sözü kasıtsız olarak hatayla söylediğini belirtir.³¹ Ebû Hayyân (745/1344) ise, İbn Atıyye'nin bu görüşüne dair "O, Zeccâc'ın Mu'tezilî olduğunu bilmediği için bu sözünü kasıtsız hata ettiği şeklinde yorumlamıştır." diyerek Zeccâc'ın Mu'tezilî olduğunu iddia etmiştir.³² Muhammed Fâzıl İbn Âşûr (1909-1970) da *et-Tefsîr ve ricâlüh* adlı eserinde, Mu'tezilî âlimleri zikrederken Zeccâc'ı iki yerde, Ebû Müslim el-İsfehânî (322/934), Kâdı Abdülcabbâr (415/1025) ve Zemahşerî (538/1144) gibi bu mezhebe mensup olan âlimlerle birlikte zikretmiştir.³³

Zeccâc'ın tanıtıldığı, bizim de dipnotlarda belirttiğimiz hiçbir tabakât kitabında böyle bir bilgiye veya imaya rastlanmamıştır. Ayrıca Zeccâc'ın ismi, Mu'tezile âlimlerinin tanıtıldığı tabakât kitaplarında da yer almamaktadır.³⁴ Söz konusu iddiayı araştıran Müsâid et-Tayyâr, onun kesinlikle Mu'tezilî olmadığını, Ebu Hayyân'ın bu fikre nasıl sahip olduğunu anlayamadığını, şayet Zeccâc'ın birkaç görüşünün Mu'tezile mezhebine uygun olması halinde bile, bu fikirlerin onu Ehl-i Sünnet'ten çıkarmayacağını belirtmektedir.³⁵

²⁹ "Bu kıssada zikrettiklerimizin çoğu, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in babasından rivayet ettiklerindedir. Ayrıca bu Kitap'ta tefsir olarak (bu kelimeyle me'sûr tefsir rivayetleri kastedilmektedir) rivayet ettiğim bilgilerin çoğunluğu Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü't-tefsîr'indedir." Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 166.

³⁰ "Zeccâc, Hanbelî Mezhebine büyük bir merbûtiyyet gösterirdi." Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, I, 369.

³¹ İbn Atıyye, el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, III, 381.

³² Ebû Hayyân, el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, tah. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, V, 463.

³³ İbn Âşûr, Muhammed Fâzıl, *et-Tefsîr ve ricâlüh*, Mecme'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, Tunus 1997, s. 90, 103.

³⁴ Mustafa Bilgin tarafından, Mu'tezile mezhebi tefsir ekolüne ve müfessirlerine dair yapılan doktora tezinde, Zeccâc'ın hocası Müberred, talebeleri Rummânî ve Ebû Ali el-Fârisî'ye itizalî görüşleri benimseyen müfessirler grubunda yer verilirken Zeccâc'ın adı Mu'tezile mezhebine mensup veya itizalî görüşleri benimseyen müfessirler grubunda yer almamaktadır. Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1991.

³⁵ Müsâid et-Tayyâr, *et-Tefsîrül-luğavî*, s. 323-326.

Mu‘tezile ve Ehl-i Sünnet mezheplerinin kesin ayrılığa düştükleri bazı meseleler hakkında Zeccâc’ın tefsirinde yaptığımız araştırmada her hangi bir i‘tizâlî görüşe rastlanmamış, aksine Ehl-i Sünnet fikirlerini savunduğu görülmüştür. Örneğin, rü’yetullah konusunda En‘am suresinin 103. âyetini tefsir ederken burada bahse konu olanın gözle görmek olmadığını, bilakis bir şeyin idrak edilmesi ve onun hakkıyla ihata edilmesi olduğunu kaydetmektedir. Dolayısıyla bu âyetin rü’yet hakkında Rasûlullah’tan sahih olarak gelen haberleri reddetmek için bir delil olamayacağını belirtir. Savunduğu bu görüşün sünnet, ilim ve hadis ehlinin görüşü olduğunu da özellikle vurgulamaktadır.³⁶ “Güzel iş yapanlara daha güzeli ve bir de fazlası vardır”³⁷ âyetindeki “güzellik” kelimesini cennet, “fazlalık” kelimesini ise “Allah’ı görmek” şeklinde tefsir etmektedir. Ayrıca bu görüşün birçok tefsirde geçtiğini, sahih rivayetlerle nakledildiğini ve bu konuda şüphenin olmadığını da eklemektedir.³⁸

4. Eserleri

Zeccâc, velût bir âlim olup çoğu dil alanında olmak üzere birçok eser kaleme almıştır.³⁹ Tefsire dair şu üç eseri günümüze ulaşabilmiştir:

4.1. Me‘âni’l-Kur‘ân ve i‘râbüh

Tabakât kitaplarında eserleri sıralanırken ilk sırada zikredilen ve Zerkeşî’nin (794/1392) *el-Burhân*’ında diğer Me‘âni’l-Kur‘ân yazarlarını zikrettikten sonra “Zeccâc’ın Me‘âni’l-Kur‘ân’ının bir benzeri daha telif edilmemiştir”⁴⁰ diyerek övdüğü bu kitap, Zeccâc’ın en önemli eseridir. Zeccâc, her ne kadar eserinin başında adını “*İ‘râbü’l-Kur‘ân ve me‘ânih*” olarak kaydetmişse de, eser Me‘âni’l-Kur‘ân ve i‘râbüh” adıyla meşhur olmuştur. Zeccâc, kitabına nispet edilerek “*Sâhibü kitâbi Me‘âni’l-Kur‘ân*” unvanıyla

³⁶ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, II, 278-279; Ayrıca Zeccâc, Mutaffifin sûresi 15. âyetinin açıkça ahirette Allah’ın müminler tarafından görüleceğine delil olduğunu kaydetmiştir. Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, V, 299.

³⁷ Yûnus, 10/26.

³⁸ Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, III, 15; Diğer örnekler için bk. I, 339-340, 471-472; II, 355-356, 374; IV, 160, 300; V, 16, 47, 294; Bazı örneklerin açıklaması için bk. Müsâid et-Tayyâr, *et-Tefsîrül-lugavî*, s. 325-326.

³⁹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66; Dâvudî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, I, 12; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a‘yân*, I, 49.

⁴⁰ Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur‘ân*, tah. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhîm, Dârü’t-Turâs, Kahire 1984, II, 147.

anılmaktadır.⁴¹ Abdücelîl Abdüh Şelebî tarafından tahkik edilen eser, ilk kez 1973 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

4.2. *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*

Zeccâc'ın esmâ-i hüsnâyı Kur'ân ve sünnetteki kullanımlarıyla beraber filolojik olarak incelediği eseridir.⁴² Ebû Hanîfe'den itibaren Allah'ın zâtına nispet edilen kavramların isim ve sıfat şeklinde tasnife tâbi tutulduğu, konunun Eş'arî ve Mâtürîdî'de daha açık bir şekil aldığı bilinmekle beraber günümüze kadar ulaşan müstakil esmâ-i hüsnâ eserlerinin ilki bu eserdir.⁴³

4.3. *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*

Zeccâc'ın besmeleyi oluşturan dört lafzı mana, usûl, iştikak, i'rab, tertip ve diğer yönlerden incelediği eseridir. Besmele hakkındaki seksen soruyu ve cevaplarını kapsamaktadır. Araştırmamız neticesinde bu eserin besmele hakkında yazılıp günümüze kadar ulaşan müstakil eserlerin ilki olduğu kanaatine varılmıştır.⁴⁴

Arap diline dair eserlerinin bazıları kütüphanelerde yazma olarak bulunurken birçoğu günümüze kadar ulaşmamıştır: *Fe'altü ve ef'altü*,⁴⁵ *Kitâbu halkı'l-insân*,⁴⁶ *Mâ yensarifü ve mâ lâ yensarifü*,⁴⁷ *Sırrü'n-nahv*,⁴⁸ *Kitâbü'l-*

⁴¹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 614.

⁴² Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, tah. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, Dimeşk 1979.

⁴³ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 416-417.

⁴⁴ Suat Yıldırım, "Besmele" maddesinde, konuyla ilgili yazılan müstakil eserleri sıralarken ilk olarak Makdisî'nin (665/1267) *Kitâbü'l-Besmeleti'l-ekber* ve bunun muhtasarı *Kitâbü'l-Besmeleti'l-asgar*'ı saymaktadır. Suat Yıldırım, "Besmele", *DİA*, İstanbul 1992, V, 532.

⁴⁵ Zeccâc, Ebû İshâk, *Fe'altü ve ef'altü*, tah. Ramazan Abdu'ttevvâb-Subayh et-Temimî, Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, Bulak 1995; Bu eser, kelimelerin ilk harfine göre alfabetik düzenlenen eserde üçlü kök fiillerle if'âl kalıbı arasında anlam değişikliği bulunan veya değişiklik olmadan kullanılan fiillere dairedir.

⁴⁶ Zeccâc, Ebû İshâk, *Kitâbü'l-halkı'l-insân*, tak. Velid b. Ahmed el-Huseyn, Al-Bukhary İslamic center, Manchester 2004; Zeccâc'ın insan vücuduna ait kelimeleri açıkladığı bu kitabı 1900 yılında Londra'da müsteşrik Brunel tarafından matbu baskısı yapılan ilk eseridir.

⁴⁷ Zeccâc, Ebû İshâk, *Mâ yensarifü ve mâ lâ yensarifü*, tah. Hudâ Mahmud Karâa', Lecnetü İhyâ'it-türâsi'l-İslâmî, Kahire 1971.

⁴⁸ Hudâ Mahmûd Karâa' tarafından tahkik edip 1971 yılında Kahire'de yayımlamıştır.

envâi,⁴⁹ *el-Müselles fi'l-luğa*,⁵⁰ *Kitâbü'l-ezdâd*⁵¹, *Kitâbü'l-arûz*, *Kitâbü'l-fark beyne'l-müzekker ve'l-mü'ennes*, *Mâ Sümmiye (Füssire) min Câmi'i'l-mantık* (*Şerhu alâ Câmi'i'l-mantık*), *Kitâbü'l-elfâz*, *Kitâbü'l-iştikâk*, *er-Red 'alâ Sa'leb fi'l-Fasîh* (*el-Mu'âhazât 'ale'l-Fasîh li-Sa'leb*), *Kitâbü hurûfi'l-me'ânî*, *Halku'l-feres*, *Kitâbü'l-Kâfi fi esmâ'i'l-kavâfi*, *Kitâbu muhtasar fi'n-nahv*, *Kitâbu şerh-i ebyâd-i Sibeveyh*, *Kitâbü'ş-şecera* (*Kitâbü't-takrîb*), *Kitâbü'l-maksûr ve'l-memdûd*, *en-Nevâdirü'l-müfîde*, *Kitâbü'l-emâlî*, *Kitâbü'l-efvâh*, *el-Vakf ve'l-ibtidâ'*, *er-Red 'ale'l-Müberred* adlı eserlerdir.⁵² Ayrıca İbrâhîm el-Ebyârî tarafından Zeccâc'a nispet edilerek yayımlanan *İ'râbü'l-Kur'ân*⁵³ adlı eserin aslında Ebü'l-Hasan el-Bâkûlî'ye ait olduğu Durmuş Ali Kayapınar tarafından ispat edilmiştir.⁵⁴

5. Tefsir İlimindeki Yeri

5.1. Tefsir Anlayışı

Dilbilimsel tefsir ekolünün önde gelen müfessirlerinden olan Zeccâc, Müberred, Sa'leb, Cehdamî (282/896) ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (290/903) gibi zamanın önemli âlimlerinden lugat, nahiv, edebiyat, tefsir, kıraat, fıkıh ve hadis dersleri almıştır. Edebiyat, nahiv ve arûz konularındaki yetkinliği⁵⁵ eserlerinde açıkça görülmektedir. Zeccâc, Arap grameri ve lügatıyla Arap edebiyatı alanındaki öğrenimini bizzat Sa'leb ile Müberred'den almış, dolayısıyla Kûfe ve Basra mekteplerini ilk kaynaktan öğrenme fırsatı bulmuştur. Bu açıdan Zeccâc, onları karşılaştırma imkânına sahip olmuş, buna kendi görüş ve

⁴⁹ Kadîm halk astronomisi ve meteorolojisine dair kelime ve tabirleri içine alan bir lügatçe olup İzzet Hasan tarafından 2006 yılında Şam'da basılmıştır.

⁵⁰ Bir harekesinin değişmesiyle üç türlü okunabilen, aynı ya da farklı anlamlar taşıyan üçlü yapılarla ilgili bir eserdir. 1991 yılında Süleyman el-Âyîd tarafından "*Selâsetü kütüb fi'l-müsellesât*" adlı eserin içinde Mekke'de basılmıştır.

⁵¹ Bu eser tabakât kitaplarında yer almamakla beraber Zeccâc tefsirinde zikretmektedir. Zeccâc, *Me'ânî'l-Kur'ân*, IV, 160.

⁵² Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66; Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 12; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 614; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, I, 63; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 49-50; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 200; Dâvudî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, I, 12; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, I, 696; Taşkoprîzâde, Ahmed Efendi, *Miftâhu's-se'âde*, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1985, I, 154-156.

⁵³ el-Mensûbu ile'z-Zeccâc, *İ'râbü'l-Kur'ân*, tah. İbrâhîm el-Ebyârî, Dârü'l-kütübü'l-İslâmîyye, Kahire 1963.

⁵⁴ Durmuş Ali Karapınar, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen "İrâbü'l-Kur'ân" Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?...", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, VII, 81-108.

⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 49; Enbârî, *Nuzhetü'l-elibbâ*, s. 183.

eleştirilerini de eklemiştir. Böylece Bağdat ekolünün oluşmasını sağlamıştır.⁵⁶ Fakat tefsirinde tercih yapması gerektiğinde ağırlıklı olarak Müberred'den ders almasından dolayı tercihini Basra ekolü yönünde kullanmıştır. Bununla birlikte kimi zaman Kûfe ekolünün de görüşlerini tercih etmiş, kimi zaman da her ikisini de karşısına alıp kendi görüşünü ortaya koymuştur.⁵⁷

Zeccâc, filolojik ilimlerle dinî ilimler arasındaki ilişkiye çok önem vermekte ve özellikle Kur'ân'ı anlama hususunda lûgat ve nahiv ilminin önemine vurgu yapmaktadır. Çünkü ona göre Arap dilini anlamayan bir kişinin Kur'ân'ı anlaması mümkün değildir. Kur'ân da anlaşılıp üzerinde tefekkür ve tedebbür edilsin diye⁵⁸ nazil edildiğine göre, dil eğitimi dinî ilimlerin temelini oluşturmaktadır. Zeccâc'ın "*Kur'ân'ı gereği gibi düşünmeyecekler mi?*"⁵⁹ âyetini tefsir ederken Kur'ân'ı tedebbür etmenin teşvik edildiğini hatırlattıktan sonra, onun açıklanması gerektiğini ve bunu yapacak kişi için filolojik yöntem dışında bir yol olmadığını söylemesi⁶⁰ bu görüşünün bir ifadesidir.⁶¹ Böylece Zeccâc, dile merkezi bir önem atfederek onu tefsirde önemli bir umde haline getirmiş, Kur'ân'ın anlamlarını çözümlemede dilin vazgeçilmez bir unsur olduğunu kabul etmiştir.⁶² Zeccâc, bu düşüncesini tefsirle alakalı eserlerinde uygulayarak *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh* adlı eserinde Kur'ân'ı; *Tefsîru esmâ'illâhi'l-*

⁵⁶ Muharrem Çelebi, *Ma'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*, EAÜİF, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1976, s. 171.

⁵⁷ Şelebî, *Mukaddime*, I, 22; Müsâid et-Tayyâr, Zeccâc'ın aslen Basra ekolüne mensup olduğunu ve kimi zaman Kûfe ekolüne ağır tenkitler yönelttiğini kaydetmektedir. Müsâid et-Tayyâr, *et-Tefsîrül-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmam 1422, s. 314-315.

⁵⁸ el-Bakara, 2/242.

⁵⁹ en-Nisâ, 4/82.

⁶⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 185; Zeccâc'ın bu görüşüne karşın sonraki yıllarda belli bir ilim dalına ağırlık verilerek tefsir yazma usûlü eleştirilmiştir. Örneğin Süyûtî, *el-İtkân*'ında nahivcileri i'raba çok önem vermek, tefsiri nahiv kaideleri ve ihtilaflarıyla doldurmakla eleştirmiştir. Bu tür bilgilerin ayetlerin anlamını açıklamak üzere kâfi miktarda olması gerektiğini, fazlasının tefsirin çerçevesini aşmak olduğunu belirterek Zeccâc ile birlikte Vâhidî ve Ebû Hayyân'ın tefsirlerini buna örnek vermiştir. Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1988, II, 243.

⁶¹ "Muhakkak ki ben i'raba beraber mana ve tefsiri de zikrediyorum. Çünkü Allah'ın kitabı anlaşılmalı en layık olandır. Dikkat et! Allah "*Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı?*" buyuruyor. Bizi düşünmeye ve incelemeye çağırıyor. Fakat hiç kimsenin âyetlere lûgatın gerektirdiği ve ilim ehlinin aktardığına uygun olmayan manaları vermesi caiz değildir." Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 185.

⁶² İsmail Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu -Tarihsel Gelişim ve Sorunlar-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 34.

hüsnâ'sında⁶³ Allah'ın güzel isimlerini; *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*⁶⁴ adlı eserindeyse besmeleyi filolojik incelemeyi temel alarak tefsir etmiştir.

5.2. Tefsir Anlayışının Eserlerine Yansımaları

İcmâlî tefsir, ayrıntıya girilmeden ana hatlarla kelimelerin anlamı, tahlili, kıraatler, cümlelerin i'rabı, belâgat nükteleriyle yetinen yani sadece lafızla ilgilenen tefsire verilen isimdir.⁶⁵ Bu tür tefsire lugavî tefsir de denilmektedir. Tefsir tarihindeki garîbü'l-Kur'ân, me'âni'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân ve i'râbü'l-Kur'ân türü eserler bu kategoriye girmektedir. Bu taksime göre Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı da icmâlî tefsir türü bir eserdir. Fakat eser incelendiğinde içerik olarak kendinden önceki lugavî tefsirlerden farklı olduğu görülmektedir. Eserde, tefsir rivayetleri, nüzul sebebi, kelâmî ve fikhî görüşler tefsirin asıl gayesi olan lugavî açıklamalara göre ikinci derecede olmasına rağmen bu tür nakilleri kendi zamanından önce yazılan diğer lugavî tefsirlerden belirgin bir şekilde daha fazla kullanmıştır.⁶⁶

Zeccâc'ın bu eseri daha önce bu alanda telif edilmiş olan Ahfeş, Ferrâ ve Ebû Ubeyde'nin eserlerinden farklıdır. Bu müfessirler hadis, sahabe - tabiûn kavli ve müfessir görüşleri gibi rivayet tefsiri örneklerine çok az yer vermelerine karşın Zeccâc, eserinde bu tür rivayetlere çokça yer vermiştir. Bu açıdan eser, gerek tefsir, gerekse filoloji yönünden günümüze kadar ulaşabilen eserlerin en zenginidir.⁶⁷ Eserin ayırt edici özelliklerden biri de müfessirin her âyeti tefsir etmesidir. Oysa lugavî tefsirin genel özelliği müellifin amaçladığı alana ağırlık vermesi, âyetlerin diğer kısmını, hatta bazı âyetleri hiç tefsir etmemesidir. Bu tarzda yazılan eserlerin bütüncül anlamda bir tefsir kitabı olarak algılanması mümkün değildir. Oysa Zeccâc, eserinde âyetlerin büyük bir kısmının tefsirini yapmakta ve âyetlerin neredeyse her bir bölümünü açıklamaktadır.⁶⁸ Fakat az da olsa değinmeden geçtiği âyetlerin varlığı söz konusudur. Bu durum ya âyetin

⁶³ Zeccâc, Ebû İshâk, *Tefsîru esma'illâhi'l-hüsnâ*, tah. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, Dimeşk/Beyrut, 1979.

⁶⁴ Zeccâc, Ebû İshâk, *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*, (*Erba'u Resâili fi'n-Nahv* adlı eserin içinde) tah. Abdülfettâh Selîm, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 2003.

⁶⁵ Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 33 vd.

⁶⁶ Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, Editörler: Bilal GÖKKIR v.dğr., İstanbul 2009, s. 313 vd.

⁶⁷ Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası", s. 319.

⁶⁸ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 190.

ibaresinin çok net ve izahtan vareste yapısından ya da âyetin benzerinin önceden izah edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Eserin yazmaları arasından bazı varakların kaybolmuş olduğu da düşünülebilir. Bu eserin kendinden önce telif edilmiş olan filolojik tefsirlerden hem hacim hem de içerik olarak daha zengin ve farklı olmasında hiç şüphesiz kendinden önce iki asra yakın telif tecrübesinin var olması; ayrıca eserin uzun süre içerisinde yazılması, derslerde Zeccâc tarafından imlâ ve tedris edilmesi etkili olmuştur denilebilir.⁶⁹

Yukarıdaki farklılıklara filolojiden yararlanarak fikhî hüküm çıkarma konusunun Zeccâc'ın eserinde benzerlerine göre çok fazla olması da ilave edilmelidir. Bu eser, İslâm hukukuyla dil arasındaki ilişkiye, hukuk kurallarının ortaya konmasında filolojinin oynadığı role ve dilci müfessirlerin bu konudaki yaklaşımlarına oldukça ışık tutmaktadır.⁷⁰ Zeccâc'ın fikhî yorum yaparken kullandığı terminoloji ve meseleleri ele alış tarzı daha sistematiktir. Örneğin “فَإِذَا أَفْضَنْتُمْ مِنْ عَرَاقَاتٍ فَانْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ”⁷¹ âyetinin tefsirinde müfessir şu açıklamayı yapmaktadır: “Bu lafız Arafat'ta vakfe yapmanın farz olduğuna delalet etmektedir. Zira ifâda / terk etmek ancak vakfe yaptıktan sonra (bir yerde durduktan sonra) gerçekleşen bir fiildir.”⁷² Bu yorum tarzıyla âyetteki lafızdan Arafat'ta vakfe yapmanın farz olduğunu, yani dilbilim temelli bir izahla fikhî bir sonuç çıkarmaktadır. Diğer dilbilimsel tefsirlerde nadiren fikhî açıklamalar olsa da bu tür yorumlara rastlamak oldukça güçtür.⁷³ Eserdeki tüm bu özellikler, onun kendinden önce yazılan bu tür eserleri bir araya topladığını ve hemen hemen hepsinden yararlanmış olduğunu göstermektedir.⁷⁴ *Me'âni'l-Kur'ân*, bu özellikleriyle tam bir tefsir denilmeyi hak etmekte, filolojik tefsirin köşe taşlarından biri olma vasfını elde etmekte ve Ali Bulut'un ifadesiyle ^{filolojik tefsirle rivâyet tefsirinin buluşma} noktasında veya başka bir deyişle icmâlî tefsirle tafsîlî tefsir kategorisinin geçiş noktasında yer almaktadır.⁷⁵

⁶⁹ Necattin Hanay, “Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1, s. 165.

⁷⁰ Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, s. 180-181.

⁷¹ “...Arafat'tan dalgalar halinde indiğinizde Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı anın...” el-Bakara, 2/198.

⁷² Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 234.

⁷³ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 193.

⁷⁴ Ali Eroğlu, “Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Ma'ânîl-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsiri'ne Getirdikleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Kış 2002, Yıl: VI, sy: 10, s. 50.

⁷⁵ Bulut, “*Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası*”, s. 319; Mustafa Karagöz, bu eseri dilbilimsel tefsirlerin belirgin bir kırılma yaşadığı geçiş döneminin ürünü olarak kabul

Zeccâc, eserinin mukaddimesinde mana-i'rab ilişkisinin zaruretini, i'rabın esas olduğunu, anlam ve yorumun bu esasa dayanması gerektiğini vurgulamıştır. Coğunlukla aynı harflerden meydana gelen kelimeler arasında etimolojik ilgi bulunduğu dair özgün görüşünü bu eserde uygulamış, Kur'ân'da geçen kelimeleri lugat ve i'rab yönünden tahlil ederken etimoloji bakımından ilgili gördüğü diğer kelimeleri de zikretmiştir. Ayrıca zengin örnekler vermiş, lehçe ve kıraat farklılıklarına temas etmiş, nahivde Bağdat ekolüne mensup olmakla birlikte genellikle Basra mektebinin, özellikle Halil b. Ahmed (175/791), Sîbeveyhi (180/796) ve Yûnus b. Habîb'in (182/798) görüşlerine bağlı kalmıştır.⁷⁶

Zeccâc, tefsirinde önce kelimelerin aslını ve delalet ettiği manayı açıklamış, görüşünü destekleyen Arap şiir ve nesrinden örnekler vermiş⁷⁷ ve ihtiyaç varsa cümleyi i'rab etmiştir. Kıraat ilmiyle ilgili görüşlerini⁷⁸ genelde hocası Cehdamî vasıtasıyla Kâsım b. Sellâm'dan (224/838) gelen rivayetlere dayandırmıştır.⁷⁹ Sonrasında âyetleri nahiv açısından detaylı olarak şerh etmiş,⁸⁰ gerektiğinde nüzul sebebi, tarihî bilgiler,⁸¹ tefsir rivayetleri,⁸² kelâmî⁸³ ve fikhî görüşlerden⁸⁴ yararlanmış, müşkil ve müteşâbih âyetleri⁸⁵ ayrıntılı olarak

etmektedir. Zeccâc'ın bu eserini ve öğrencisi Nehhâs'ın *İ'râbü'l-Kur'ân* adlı eseriyle birlikte dilbilimsel tefsirlerin birinci evresinin, yani ortaya çıkış ve gelişim döneminin zirvesi olarak kabul etmektedir. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 196.

⁷⁶ Emrullah İşler, "Zeccâc", *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 173.

⁷⁷ Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 206, 324; II, 28, 327; IV, 157.

⁷⁸ Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 77, 111, 136, 144, 226; II, 59, 132; III, 77, 217; IV, 20, 218; V, 107, 233, 271.

⁷⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 180-181; Zeccâc'ın kıraatler konusundaki görüşleri ve kendisine yöneltilen tenkitler için bk. Hanay, "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru", s. 164-184.

⁸⁰ Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 83-84; 119-120, 209, 314; II, 6, 314.

⁸¹ Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 330, 338, 359, 439, 451; II, 54, 169, 463; III, 162, 430; IV, 6, 9, 29, 171, 208; V, 33, 35, 39, 177; Zeccâc'ın zikrettiği tarihî bilgilerin ya da sebebi nüzule ait rivayetlerin bir kısmının- örneğin Bakara, 2/248. âyetin tefsirinde tabutun cinsi, taşınması hakkındaki bilgiler gibi (Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 281)- israiliyattan olduğu görülmektedir. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir*, s. 192.

⁸² Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 206, 293, 310-311, 329, 354; II, 22, 97, 113, 138, 319; III, 110, 119, 202, 227, 281, 307, 402; IV, 57, 113, 161-162, 165, 194, 203; V, 33-34, 139, 151, 377.

⁸³ Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 138; II, 153-155, 278-279; V, 294.

⁸⁴ Örn. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 226, 229, 233-234, 248, 301-305; II, 10, 56; V, 135.

⁸⁵ Müşkilü'l-Kur'ân ve müteşâbihü'l-Kur'ân konularında Zeccâc'ın ve diğer bazı müfessirlerin karşılaştırmalı görüşleri için bk. Celil Kiraz, *Şerif Murtazâ'nın Emâli'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Emin Yayınları, Bursa 2010.

incelemiştir. O, yukarıda da değinildiği gibi âyetlere lügatın gerektirdiğine ve ilim ehlinin aktardığına uygun olmayan manaların verilmesini caiz görmemektedir.⁸⁶ Buradan Zeccâc'ın eserini dil merkezli olarak kaleme aldığı, ancak ilahî mesajın anlaşılmasında seleften gelen rivayetlerini⁸⁷ de göz ardı etmediği anlaşılmaktadır.⁸⁸

Zeccâc'ın tefsir ilmine dair ikinci eseri olan ve Allah'ın güzel isimlerini açıkladığı *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*'sında manaların tespiti için başvurduğu kaynakların başında âyet ve hadisler gelmektedir. Genellikle ismin aynen geçtiği âyet⁸⁹ ve hadisleri⁹⁰ örnek gösterirken, bazen verdiği manayı desteklemek için başka âyet ve hadisleri de zikrettiği görülmektedir. Örneğin “ehsâ” kelimesine verdiği “güç yetirmek” manasına, Müzzemmil sûresinin 20. âyetini “عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ / Sizin buna gücünüzün yetmeyeceğini bildi de sizi bağışladı” delil olarak göstermektedir.⁹¹ Zâhir ismine “üstün ve yüce olmak” şeklindeki kök anlamından dolayı “her şeyin fevkinde olan” manasını vermiş ve “... Sen zâhirsîn, fevkinde hiçbir şey yoktur, sen bâtunsîn, dúnunda hiçbir şey yoktur” hadisini⁹² delil olarak göstermiştir.⁹³ Zeccâc, kelime ve ifadelerin gerçek manalarını tespit için döneminin geleneğine uygun olarak şiiirleri şahit olarak kullanmış ve hemen hemen kitabın her sayfasında rastlanacak kadar çok yer vermiştir.

Eserdeki isim ve sıfatların tefsirine örnek olarak mütekebbir isminin tefsiri verilebilir. Zeccâc, önce kelimenin “kibr” kökünden “tefe‘ul” kalıbının ism-i fâili olduğunu, “büyük ve ulu” manasına geldiğini belirtmiştir. Kelimenin aslının “ehil olmadığı halde bir işi üstlenen” anlamında olduğunu ve aynı zamanda bu mastarın “insanın kendisinde bulunmayan bir niteliği varmış gibi göstermesi” manasına da geldiğini belirtmiştir. Bu manayı desteklemek üzere “تَحَلَّمَ فُلَانٌ وَتَعَطَّمَ / filanca kişi görmediği halde rüya gördüğünü söyledi ve (şöyle bir rüya gördüm diyerek bununla haksız yere) övündü” şeklindeki kullanımı örnek olarak vermiş ve devamında Hâtim et-Tâî'nin bir beytini şâhit olarak kullanmıştır. Büyüklük ve büyükleme sıfatlarına Allah'ın dışında hiçbir mahlûkâtın müstahak olmadığını

⁸⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 185.

⁸⁷ Zeccâc bu rivayetleri genellikle “tefsirde şöyle gelmiştir: ...” şeklinde formüle etmiş ve dille ilişkisi olmayan naklî tefsire sıkça temas etmiştir. Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, s. 135.

⁸⁸ Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, s. 129, 135.

⁸⁹ Örn. Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 25, 37, 48, 51, 56, 64.

⁹⁰ Örn. Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 51, 60, 61.

⁹¹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 23; Başka örnekler için bk. s. 29, 30, 31, 35, 36, 38, 42.

⁹² Müslim, “Zikir”, 61.

⁹³ Zeccâc, *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 60-61.

belirten Zeccâc, ayrıca “*Kibriya benim abamdır. Kim bu konuda benimle çekişirse ona azap ederim*”⁹⁴ kudsî hadisini de nakletmiştir.⁹⁵

Zeccâc, eserinde birçok esmâ-i hüsnânın tanımını yapmakta,⁹⁶ birbiriyle benzer veya zıt anlam ifade eden isimleri bazen birlikte bazen de art arda tefsir etmekte,⁹⁷ aralarında anlam farkı olan isimler üzerinde hassasiyetle durmakta ve söz konusu farklılıkları açıklamaktadır.⁹⁸ O, Allah’a hiçbir zaman mahlûkata benzetme ihtimali olacak şekilde yorumlardan dikkatle kaçınmıştır. Mesela, ‘alî ismini açıklarken kelimenin “yükseklik, yücelik” manasına geldiğini fakat bunun asla “mekândaki yücelik” manasına alınamayacağını, ism-i şerifin “yücelik ve hükümlanlıkta en üstün bir varlık” manasına geldiğini söylemektedir. Allah’ın sıfatlarının zihinde tasavvurunun veya göz önüne getirilmesinin asla caiz olmadığını da özellikle eklemektedir.⁹⁹

Zeccâc’ın tefsir ilmine dair üçüncü eseri olan *Kitâbü'l-ibâne*’de besmeleyi oluşturan dört lafzı filolojik açıdan incelemiştir. Mukaddimeden sonra “kâle Ebû İshâk ez-Zeccâc” diyerek eserin muhtevası hakkında bilgi vermiş ve besmele hakkında kendisine sorulan soruları üç bölümde, toplam seksen soru olarak cevaplandıracağını belirtmiştir. Bunlar, “bism” hakkında kırk, “Allah” lafzı hakkında yirmi, “er-rahmânü’r-rahîm” hakkında yirmi sorudur. Zeccâc, bu safhada o dönemin eserlerinde görmeye pek alışık olmadığımız bir tarzda her üç bölümde cevaplandıracağı soruları sırasıyla kaydetmiş ve adeta kitabın içindekiler bölümünü yazmıştır. Fakat eserin ilerleyen bölümlerinde önceden serrettiği bu sayıya uymamıştır. “Bism” hakkındaki sorular çoğalarak elli ikiye ulaşmış, buna mukabil “Allah” lafza-i celâli hakkında on iki soruyu, “er-rahmânü’r-rahîm” hakkında ise beş soruyu cevaplandırmıştır.

Eserde soru ve cevapların kısa, sade ve veciz ifadelerden oluştuğu görülmektedir. Sorular net cevaplandırılmış, uzun ve derinlemesine incelemelerden ve tartışmalardan kaçınılmıştır. Bunun nedeni olarak eserin

⁹⁴ Müslim, “Birr”, 136; İbn Mâce, “Zühd”, 16.

⁹⁵ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 35.

⁹⁶ Örneğin, selâm ismi “hak eden kullarını azabından koruyan, emin kılan” manasındadır. Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 31.

⁹⁷ Örneğin, kâbız ve bâsit isimlerinin Allah’ın kudretinin açıkça görülmesi ve edebe riayet açısından birlikte ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 40.

⁹⁸ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 28-29.

⁹⁹ Zeccâc, *Tefsîru esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, s. 48.

talebelerin eğitimi amacıyla yazılması gösterilebilir. Bu açıdan ifadelerinin kısa ve veciz oluşu, soru ve cevapların kolay ezberlenmesi amacına matuf olmalıdır.

5.3. Tefsir İlmine Etkisi

Zeccâc'ın hem birçok öğrenci yetiştirmek suretiyle yaşadığı döneme ve hem de eserleri ve görüşleriyle daha sonraki dönemlere büyük etkisi olmuştur. Özellikle dil konularında birçok müfessir onun görüşlerinden faydalanmıştır. Örneğin Ebüssena el-İsfahânî'ye (749/1349) göre¹⁰⁰ Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının ana kaynağıdır.¹⁰¹ Zemahşerî, özellikle Kur'ân'ın lugavî tefsiri ve naklî tefsirin mücmel olan yönleri konusunda¹⁰² ondan yararlanmıştı.¹⁰³ Râzî (606/1210), *Mefâtihu'l-gayb*'ında kelime ve cümle tahlili gibi filolojik konularda genellikle Zeccâc'tan yararlanmıştı.¹⁰⁴ Neseî (710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* adlı tefsirinde dil ve belâgatla ilgili izahlarının önemli bir kısmını Zeccâc'a dayandırmıştır.¹⁰⁵ Filolojik tefsirin önemli simalarından Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*'inde birçok dil meselesinde

¹⁰⁰ İsfahânî, *et-Tefsîrül-Kebîr*'i ve *el-Keşşâf*'ı bir araya getiren *Envârü'l-hakâ'iki'r-rabbâniyye* isimli tefsirinde şöyle demiştir: “*el-Keşşâf*’ı inceledim ve onun aldığı şeylerin tümünü Zeccâc’tan aldığını gördüm.” Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, III, 1179.

¹⁰¹ “Zeccâc’ın tefsirinin kıymetini anlamak için Zemahşerî gibi bir dâhinin yazmış olduğu *Tefsîr-i Keşşâf*’ın me’hazı olduğunu söylemek kâfidir. Evet, Zemahşerî bütün nahve ait mesâlik-i tahkik hususunda bundan mülhem olmuştur.” Bergamalı Ahmed Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927, s. 92; “Zeccâc, tefsirde de ihtisas sahibidir. Tefsirinde en ziyâde lisâniyat, belâgat i’tibâriyle büyük bir kudret göstermiştir, Zemahşerî gibi bî-nazîr bir müfessir, nahv’e âid tedkikat ve tahkikatını Zeccâc’ın tefsirinden mülhem olmuş gibidir.” Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 369.

¹⁰² Örn. Nisâ, 4/43 (Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, II, 56; Krş. Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, tah. Halîl Me'mûn Şeyha, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2005, s. 238); Ra'd, 13/35 (*Me'âni'l-Kur'ân*, III, 150; krş. *Keşşâf*, s. 542).

¹⁰³ Cüveynî, Mustafa Sâvî, *Menhecü'z-Zemahşerî fi tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*, Dârü'l-Me'ârif bi-Mısr, Kahire 1968, s. 80-85; İsmail Cerrahoğlu, “Zamahşerî ve Tefsiri”, *AÜİFD*, 1983, XXVI, s. 71; Sakıp Yıldız, Molla Gürânî'nin *Gâyetü'l-Emânî* adlı tefsirinin ana kaynaklarından biri olan *Keşşâf*'in nahiv, lugat, bedî' ve beyanla ilgili konularda en çok istifade ettiği eser olarak Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân*'ını zikretmektedir. Dolayısıyla bu eser aynı zamanda Molla Gürânî'nin tefsirinin de kaynakları arasındadır. Sakıp Yıldız, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, t.y., s. 173.

¹⁰⁴ Örn. Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981, V, 130; XIV, 143; Râzî, bazı yerlerdeyse (XVII, 184) Zeccâc'ın görüşüne katılmadığını söyleyerek onu eleştirmiştir.

¹⁰⁵ Örn. Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993, I, 231, 263, 274, 314.

Zeccâc'ı referans göstermiştir.¹⁰⁶ Ayrıca Nehhâs'ın *Î'râbü'l-Kur'ân* ve *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Cessâs'ın (370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı,¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) *Zâdü'l-mesîr*'i, Kurtubî'nin (671/1272) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Kevâşî'nin (680/1281) *et-Tebşıra fi't-tefsîr*'i, Beyzâvî'nin (685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i, İbn Kesîr'in (774/1372) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*'i, Şevkânî'nin (1250/1834) *Fethu'l-kadîr*'i, İbn Âşûr'un (1879-1973) *et-Tahrîr ve't-tenvîr*'i Zeccâc'ı kaynak olarak kullanan tefsirlerden bazılarıdır.

Zeccâc, önemli bir filolog olması¹⁰⁸ hasebiyle bu konudaki eser ve fikirleri kendinden sonraki âlimlere önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Örneğin İbn Manzûr (711/1311), *Lisânü'l-Arab*'ında sadece elifle başlayan kelimeleri açıklarken almış kadar yerde Zeccâc'ın görüşlerine yer vermiştir. Diğer lugat yazarları Ezherî (370/980) ve Zebîdî'nin (1205/1791) eserleri de bu açıdan *Lisânü'l-Arab*'dan aşağı kalmamaktadırlar.¹⁰⁹ Ayrıca Zeccâc, harflerinin çoğu benzer olan kelimeler arasında etimolojik ilişkinin varlığından söz etmiş, bu konuda öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî ile onun öğrencisi İbn Cinnî'yi etkilemiştir.¹¹⁰

¹⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 360; Ebû Hayyân, tefsirinin 600'den fazla yerinde Zeccâc'ı ismen anarak fikirlerinden faydalanmıştır.

¹⁰⁷ Mevlüt Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, Elif Matbaası, Ankara 1989, s. 65.

¹⁰⁸ Farklı bir görüş olarak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*'inde Zeccâc'ın halife Mu'tazî'da sunduğu *Mâ füssire min Câmi'i'l-mantık* isimli eserini yazarken lugat ilmi açısından zayıf olmasından dolayı Sa'leb ve Sükrî'nin *Kitâbü'l-lugat* adlı eserlerinden faydalandığını kaydetmektedir. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 66; Bu görüşe, lugat kitaplarından istifade etmenin ilmî zayıflık sayılmayacağı; bu göreve layık ilmî düzeyinin bulunması nedeniyle hocası tarafından teklif edilmesi ve ilgili kişilerce de görevlendirilmesi; sonuçta da şerhi başarıyla tamamlaması delil gösterilerek cevap verilmiştir. Bk. Şelebî, *Mukaddime*, I, 20.

¹⁰⁹ Bk. Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, s. 133, Dipnot: 583, 585; Zeccâc'ın lugat ilminde kendinden sonrakiler üzerindeki tesirine Muhammed Âbid el-Câbirî'nin "ümmî" kelimesi hakkında aktardığı şu bilgi güzel bir örnek teşkil etmektedir. "Nitekim dilbilimci ez-Zeccâc, ümmî kelimesinin "ümm" kelimesine nisbet olduğunu, yani "anaya ait" gibi bir anlam taşıdığını öne sürmüştü, fakat hemen ardından bu görüşü şu şekilde yorumlamıştır: Kişiye ümmî denilmesinin sebebi, anasından doğduğu günkü gibi olması, yani okuma yazma bilmemesidir. *Lisânü'l-Arab* sözlüğünün yazarı dâhil olmak üzere sonraki dilciler de bu "yorum"u benimsemişlerdir. Böylece "ümmî" kelimesi, okuma yazma bilmeyen kişi anlamına gelir olmuştur. Öyle görünüyor ki "ümmî" kelimesine Zeccâc'ın getirdiği açıklama, daha önce hiç kimse tarafından yapılmış değildir. Nitekim *Lisânü'l-Arab* sözlüğünün yazarı bu anlamı sadece Zeccâc'a nispet ederek vermektedir." Muhammed Âbid el-Câbirî, *Kur'an'a Giriş*, Çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2011, s. 108-113.

¹¹⁰ İşler, "Zeccâc", XXXIV, 173; İştikak teorisi hakkında ayrıntılı bilgi ve teorinin eleştirisi için bk. Aydın, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu*, s. 135; Şelebî, *Mukaddime*, I, 30 vd.

Zeccâc'ın genelde kelimelerin mana ve iştikakı, özelde Allah'ın güzel isimleriyle ilgili gerek *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, gerekse *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserlerindeki görüşleri, hemen hemen tüm tefsir ve lugat kitaplarına girmiştir. Burada esmâ-i hüsnâ ile ilgili görüşlerinin geçtiği bazı yerleri örnek kabilinden göstermek istiyoruz:¹¹¹ Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luga*'sında¹¹² azîz, bedî', rahmân/rahîm, ahad, mukît, şekûr, mecîd, sabûr, selâm, raûf isimleri; İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-mesîr*'inde¹¹³ kayyûm, melik, mü'min ve mütekebbir isimleri; Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ında¹¹⁴ hâfız ve mütekebbir isimleri; Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ında¹¹⁵ rahmân/rahîm ve müheymin isimleri hakkında; Neseî'nin *Medârikü't-tenzil*'inde¹¹⁶ selâm, mü'min isimleri; İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ında¹¹⁷ sabûr, azîz, kuddûs, raûf, vekîl, mü'min isimleri hakkında kelimelerin manası, iştikakı, çekimleri ve kısa tanımlarına dair Zeccâc'ın görüşleri mevcuttur. Ayrıca TDV *İslâm Ansiklopedisi* "Esmâ-i hüsnâ" maddesinde¹¹⁸ konusunda günümüze ulaşan ilk müstakil eser olarak takdim edilen *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, aynı ansiklopedinin çeşitli esmâ-i hüsnâ maddelerinin yazımında temel başvuru kaynaklarından biri olarak göze çarpmaktadır.¹¹⁹

Zeccâc'ın besmeleyi filolojik açıdan tefsir ettiği eseri *Kitâbü'l-ibâne*'de ortaya koyduğu görüşler kendinden sonraki ilim çevrelerinde etkili olmuştur. Mâverdî (450/1058), *en-Nüket ve'l-'uyûn* adlı tefsirinde besmelenin başında

¹¹¹ Dipnottaki cilt ve sayfa numaraları isimlerin sıralamasına uygun verilmiştir.

¹¹² Ezherî, Ebû Mansur, *Tehzîbü'l-luga*, tah. Heyet, Dârü'l-Mısriyye, Kahire t.y., I, 82; II, 241; V, 50, 194; IX, 255; X, 16, 682; XII, 173, 446; XV, 238.

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984, I, 302; V, 314; VIII, 226, 227.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 144; XXIX, 295.

¹¹⁵ Kurtubî, Ebû Abdillâh, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, tah. Abdullah et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2006, I, 161; VIII, 36.

¹¹⁶ Neseî, *Medârikü't-tenzil*, IV, 1254, 1255.

¹¹⁷ İbn Manzûr, Cemâleddin, *Lisânü'l-'Arab*, Dârü Sâdır, Beyrut, t.y., IV, 439; V, 374; VI, 168; IX, 112; XI, 734; XIII, 21.

¹¹⁸ Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", XI, 416.

¹¹⁹ Örneğin; "Arap dili âlimi Zeccâc, Allah'ın hasîb ismine "kullarına yeten" manasını verdikten sonra kelimenin "mahsûb" (lutuf ve ihsanları sürekli olarak hesap edilen) anlamına da gelebileceğini söyler. (*Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 49)" Bekir Topaloğlu, "Hasîb", *DİA*, XVI, 380; "Ebû İshak ez-Zeccâc, mukaddim ismini açıklarken "kendî irade ve tercihinine göre hükmen veya fiilen öne geçirilmesi gereken şeyi öne geçiren" ifadesini kullanmak suretiyle iki hususa da işaret etmiştir. (*Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, s. 59)" Bekir Topaloğlu, "Mukaddim", *DİA*, XXXI, 114.

zikredilmeyen fakat söyleyenin niyetinde bulunan bir fiilin varlığından bahsedip bu konudaki iki görüşten birinin Zeccâc'a ait "ihbâr manasındaki 'başladım/başlıyorum' fiilinin takdir edildiği" görüşü olduğunu belirtmektedir.¹²⁰ Aynı şekilde Mâverdî, Halil b. Ahmed ve Zeccâc'a göre "ism" kelimesinin kökeninin "es-sümüvv" olduğunu kaydetmektedir.¹²¹ Fakat Zeccâc, bu görüşü *Kitâbü'l-ibâne*'de "kâle Ebû İshâk" diyerek kendine nispet ederken,¹²² tefsirinde bunu kendisinden önce kimsenin öne sürmediğini açıkça belirtmektedir.¹²³ Zeccâc'ın kendine nispet ettiği bu görüşü, Semîn el-Halebî (756/1355), *ed-Dürrü'l-masûn* adlı eserinde Basra mektebinin genel görüşü olarak kaydetmektedir.¹²⁴ Buradan hareketle Zeccâc'ın görüşünün ilerleyen asırlarda tüm Basra mektebine hâkim olduğu sonucu çıkarılabilir.

Zemahşerî, Allah lafzının tefhîm¹²⁵ ile okunması gerektiğini Zeccâc'a dayandırmaktadır.¹²⁶ Kurtubî ise şu bilgiyi aktarmaktadır: "Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*'da şöyle demektedir: Sa'leb, 'rahîm kelimesi Arapça ve rahmân kelimesi ise İbranicedir. İşte bundan dolayı ikisi bir arada zikredilmiştir' dedi. Fakat bu kabul edilmeyen bir görüştür."¹²⁷ Kurtubî'nin aktardığı bu ifadeler Zeccâc'ın tefsirinde değil *Kitâbü'l-ibâne*'sinde mevcuttur.¹²⁸ Gerek Zemahşerî'nin gerekse

¹²⁰ Mâverdî, Ebû'l-Hasen, *en-Nüket ve'l-uyûn*, tah. Seyyîd Abdülmaksûd, Dârü'l-Kütübî'l-ilmîyye / Müessesetü'l-kütübî's-sikâfiyye, Beyrut, t.y. I, 48; Ayrıca bk. Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, tah. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dârü'l-Kalem, Dimeşk, 1986-1994, I, 23; Krş. Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 16; *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 39.

¹²¹ Mâverdî, *en-Nüket*, I, 48-49.

¹²² Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 30.

¹²³ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, I, 40, 42.

¹²⁴ Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn*, I, 19.

¹²⁵ Sözlükte, "bir şeyi kalın kılmak" manasındadır. Tecvîd ilminde; harfi kalın okumaya denilir. Buradaki maksat Allah lafza-i celâlinin lâmi olup, bunun bir evvelki harfi meftuh veya mazmum olduğu zaman, bu lâmin kalın okunmasıdır. Bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yayınları, Bursa 2013, s. 119.

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, s. 26; Krş. Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 46.

¹²⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 161; Ayrıca bk. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, tah. Sâmi es-Selâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1999, I, 125.

¹²⁸ Zeccâc, *Kitâbü'l-ibâne*, s. 47; Zeccâc, Sa'leb'in görüşünü "güzel bir söz" kaydıyla aktarmıştır. Fakat gerek Kurtubî, gerekse İbn Kesîr, tefsirlerinde Sa'leb'in bu görüşü hakkında Zeccâc'ın "fakat bu kabul edilmeyen bir görüştür" dediğini nakletmektedirler. İbn Kesîr tefsirinin muhakkiki Muhammed es-Selâme, ilgili metne koyduğu dipnotta İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Hamidiye Koleksiyonunda bulunan yazma nüshada diğerlerinin aksine "مرغوب عنه" yerine "مرغوب فيه" yazılı olduğunu belirtmektedir. Bunu dikkate aldığımızda Zeccâc, hocası Sa'leb'in bu görüşüne -incelediğimiz risalesindeki "güzel bir söz" kaydıyla uyumlu olarak- katıldığı ifade etmiş olmaktadır. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, I, 125.

Kurtubî'nin Zeccâc'a izafe ettikleri bu görüşlerin, onun meşhur eseri *Meâni'l-Kur'ân*'ında değil de *Kitâbü'l-ibâne*'sinde yer alması, bu risalenin de dönemin ilim çevrelerinde tanındığını ve rağbet gördüğünü ortaya koymaktadır.¹²⁹

Zeccâc'ın dil ve tefsir konularındaki etkisi günümüzde de devam etmektedir. Özellikle 1973 yılında Abdülcelîl Abdüh Şelebî'nin *Me'âni'l-Kur'ân*'ı tahkik edip yayımlaması sonucu bu etki kendini oldukça belirginleştirmiştir. Daha önceleri bazı tefsirlerdeki nakillerle tanınan Zeccâc bu tarihten sonra bizzat kendi eseriyle ilim çevrelerinde tanınmıştır. Zeccâc dil konularında otorite olması hasebiyle özellikle Türkçe meal çalışmalarında görüşleri tercih edilen bir müfessir olmuştur. Örneğin, *Kuran Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*'de, Hicr sûresi 2. âyeti için tercih edilen yorumun kaynağı “Ancak Râzî'nin Zeccâc'a isnat ettiği ve benimsediği ‘inkârcı kişi, bir azap manzarasıyla karşılaştığında, müslümanın güzel bir durumunu gördüğünde hep kendisinin de müslüman olmadığına hayıflanacaktır’ şeklindeki yorum en isabetli olanıdır” şeklinde açıklanmaktadır.¹³⁰ Muhammed Esed, Ra'd sûresi 35. âyetine verdiği manayı dipnotta şöyle delillendirmiştir: “Parantez içindeki ilaveyle beraber âyetin bu kısmı için verilen karşılık, Zemahşerî'nin ve özet halinde Râzî'nin yaptığı nakle dayanarak Zeccâc'ın bu bölüme ilişkin tefsirinden harfiyyen uyarlanmıştır.”¹³¹ Mustafa İslâmoğlu, aynı âyetteki anlam tercihini Zeccâc'a dayandırmaktadır: “Zeccâc'ın bu manayı vermesindeki gerekçesi şöyledir: ‘Allah, bize görüp tanımadığımız cenneti, görüp tanıdığımız dünya ile tarif ediyor.’ Zeccâc'ın bu yaklaşımı, bu âyetin en doğru yorumudur. Çünkü âyetin izlediği yöntem bilinmeyi bilinenle tasvir yöntemidir.”¹³² Mustafa Öztürk,

¹²⁹ Daha sonraki asırlarda konuyu ele alan müfessirlerin Zeccâc'a ait bu bilgileri genellikle Zemahşerî'den naklen aktardıkları görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Zeccâc'a ait bu eserin sonraki asırlarda bazı ilim çevrelerinde bilinse bile genel olarak yaygınlaşmadığı sonucu çıkarılabilir. Örneğin bk. İbn Arafе, et-Tûnisî, *Tefsîru İbn 'Arafе*, tah. Celal el-Esyûtî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2008, I, 26; Ebû Zehre, Muhammed, *Zehretü't-tefâsîr*, Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, t.y., I, 52.

¹³⁰ Komisyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrırcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, 3. baskı, Ankara 2007, III, 331; Krş: Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 172; Ayrıca bk. Komisyon, *Kur'ân Yolu*, III, 424, 481, 740.

¹³¹ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, 5. basım, İstanbul 2002, s. 494-495; Krş: Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 149; Ayrıca bk. Esed, *Kur'ân Mesajı*, s. 59, 280, 420, 493, 1154.

¹³² Mustafa İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an Gereğçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2008, s. 466-467; Krş. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 149-150; Ayrıca bk. İslâmoğlu, *Hayat Kitabı Kur'an*, s. 273, 276, 492, 539, 710, 795, 962, 1248, 1327.

Zuhruf sûresi 15. âyetindeki “cüz’en” kelimesine verdiği anlamın gerekçesini şöyle izah etmektedir: “Bu âyetteki *ve-cealû lehû min ibâdihî cüz’en* ifadesi genellikle ‘Allah’ın bazı kullarını O’nun bir parçası kabul ettiler’ veya ‘Kullarından bir kısmını O’nun parçası saydılar’ şeklinde çevrilmektedir. Ancak Zeccâc gibi bazı filolog müfessirlere göre cüz’ kelimesi bu âyette ‘dişiler/kızlar’ anlamına gelmektedir. Gerçi Zemahşerî bu izahı mesnetsiz olarak nitelendirmekte, ancak sonraki âyetler Zeccâc’ın yorumunun isabetli olduğunu göstermektedir.”¹³³

Sonuç

Zeccâc, çeşitli ilim dallarında tedvin çalışmalarının tamamlandığı ve kaynak eserlerin yazıldığı, İslâm tarihinin fikrî açıdan en verimli dönemlerinden birinde yaşamış, temelde Arap dili ve edebiyatı âlimi olan bir müfessirdir. O, Kur’ân’ı ve hadisi anlama noktasında lügatın, nahvin ve i’râbın esas olduğunu, mananın bunlara bağlı olarak temellendirileceği görüşünü savunmuştur. Bu metotla yazdığı ve Zerkeşî’nin “Zeccâc’ın *Me’âni’l-Kur’ân*’ının bir benzeri daha telif edilmemiştir” diyerek övdüğü tefsiri, onun en önemli eseridir. Zeccâc bu eserinde o güne kadar telif edilen filolojik tefsirlerden farklı olarak lügavî açıklamaların yanı sıra konuyla ilgili hadis, sahabe, tabiûn kavli ve müfessirlerin görüşlerine de yer vermiş ve genelde bütün âyetleri ele almaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra ilim meclislerinde talebelerin veya dinleyicilerin tefsire dair sorularına verdiği cevapların kaleme alınmasıyla ortaya çıkan “*Tefsîru esma’illâhi’l-hüsnâ*” ve “*Kitâbü’l-ibâne ve’t-tefhîm ‘ân ma’âni bismillâhirrahmânirrahîm*” adlı iki eseri, konuları açısından günümüze kadar ulaşmış ilk eserler olma özelliğini taşımaktadır.

Zeccâc, dil konularında kendine özgü fikirleri nedeniyle birçok müfessir ve dilbilimciye kaynaklık etmiştir. Zemahşerî, Ebû Hayyân ve Neseî gibi filolojik tefsirin önemli simalarıyla birlikte Ezherî, İbn Manzûr ve Zebîdî gibi lügat âlimlerinin onun açıklamalarını sıkça atıfta bulunmaları Zeccâc’ın hem tefsir hem de dil açısından ne derece önemli bir mevkide olduğunu göstermektedir. Onun en büyük etkisi yetiştirdiği talebeleri vasıtasıyla olmuştur. Eserleriyle dönemlerine damga vuran *el-Usûl fi’n-nahv* yazarı İbnü’s-Serrâc,

¹³³ Mustafa Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Meali -Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 548; Krş. Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, IV 406-407; Ayrıca bk. Öztürk, *Kur’an-ı Kerim Meali*, s. 170, 216, 249, 303, 307, 343, 428, 509, 599, 679.

Me'âni'l-Kur'ân ve *Î'râbü'l-Kur'ân* yazarı Nehhâs, *el-Emâli* yazarı Kâlî, *el-Cumel* ve *Mecâlisü'l-'ulemâ* yazarı Zeccâcî, *el-Muvâzene* yazarı Âmidî, *el-Hudûd fi'n-nahv* yazarı Rummânî, *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a* yazarı Ebû Ali el-Fârisî, Zeccâc'ın ilim halkasında yetişmiş önemli âlimlerden bazılarıdır.

Tefsir ve Arap filolojisi alanında gerek yazdığı eserler, gerekse yetiştirdiği talebelerle sonraki dönemleri etkilemiş bir âlim olan Zeccâc'ın Kur'ân'ın anlaşılması noktasında önemli gayretlerinin olduğu görülmektedir. Onun eserleri, dün olduğu gibi bugün de tefsir sahasında önemli başvuru kaynaklardan olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

Ahmed Cevdet Bey, Bergamalı, *Tefsir Tarihi*, Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1927.

Aydın, İsmail, *Kur'ân'ın Filolojik Yorumu -Tarihsel Gelişim ve Sorunlar-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Bağdâdî Hatib, *Târîhu Bağdâd*, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

Bilgin, Mustafa, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1991.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.

Bulut, Ali, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ı", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, Editörler: Bilal GÖKKIR v.dğr., İstanbul 2009, s. 313-331.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Kur'an'a Giriş*, Çev. Muhammed Coşkun, Mana Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2011.

Cerrahoğlu, İsmail, "Zamahşeri ve Tefsiri", *AÜİFD*, sy. XXVI, 1983, s. 59-96.

_____, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, 6. baskı, Ankara 2014.

Cüveynî, Mustafa Sâvî, *Menhecü'z-Zamahşeri fi tefsiri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*, Dârü'l-Me'ârif bi-Mısr, Kahire 1968.

Çelebi, Muharrem, *Ma'ânil-Kur'ân ve ez-Zeccâc*, EAÜİF, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1976.

Çetin Abdurrahman, *Kur'an Okuma Esasları*, Emin Yayınları, Bursa 2013.

Çetin, Nihad M., "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)", *DİA*, III, İstanbul 1991.

Dâvudî, Şemseddin, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, Dârü'l-kütübü'l-ilmî, Beyrut 1983.

Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

_____, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, 12. baskı, İstanbul 2012.

Doğan, Yusuf, "Arap Gramerinde İlk Yenilikçilik Hareketleri ve Etkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2008, VIII/3, s. 183-213.

Durmuş, İsmail, "Müberred", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006.

Ebü Hayyân, el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît*, tah. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed, Dârü'l-Kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1993.

Ebü Zehre, Muhammed b. Ahmed, *Zehretü't-tefâsîr*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, t.y.

el-Mensûbu ile'z-Zeccâc, *İ'râbü'l-Kur'ân*, tah. İbrâhîm el-Ebyârî, Dârü'l-kütübü'l-İslâmiyye, Kahire 1963.

Enbârî, Ebü'l-Berekât, *Nuzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ*, tah. İbrâhîm es-Sâmerrâî, el-Mektebetü'l-menâr, Zerka 1985.

Eroğlu, Ali, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Ma'ânil-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsiri'ne Getirdikleri", *EKEV Akademi Dergisi*, Kış 2002, VI, sy: 10, s. 41-52.

Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı, Meal-Tefsir*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, 5. basım, İstanbul 2002.

Ezherî, Ebü Mansur, *Tehzîbü'l-luga*, tah. Heyet, Dârü'l-Mısriyye, Kahire t.y.

Goldziher, Ignace, "Arap dili Mektepleri", çev. Süleyman Tülücü, *EAÜİFD*, 1990, IX, s. 329-344.

Güngör, Mevlüt, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı*, Elif Matbaası, Ankara 1989.

Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, tah. İhsân Abbâs, Dârü'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Hanay Necattin, "Zeccâc'ın Kıraat Tasavvuru ve Kendisine Yöneltilen Tenkitler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 1, s.

164-184.

İbn Arafe, et-Tûnisî, *Tefsîru İbn 'Arafe*, tah. Celal el-Esyûtî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2008.

İbn Âşûr, Muhammed Fâzıl, *et-Tefsîr ve ricâlüh*, Mecme'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, Tunus 1997.

İbn Atıyye, el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, tah. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

İbn Hallikân, Şemseddîn, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâi'z-zemân*, tah. İhsân Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1968.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, tah. Sâmi es-Selâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1999.

İbn Manzûr, Cemâleddin, *Lisânü'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, t.y.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1984.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, tah. Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dârü'l-fikri'l-Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, Kahire-Beyrut 1986.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec, *el-Fihrist*, tah. Rıza Teceddüd, Tahran 1971.

İslâmoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an Gereççeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2008.

İşler, Emrullah, "Zeccâc", *DİA*, XXXIV, İstanbul 2013.

Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

Kayapınar, Durmuş Ali, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen "İrâbü'l-Kur'ân" Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?...?", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, VII, 81-108.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, çev. Rüştü Balcı, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.

Kiraz, Celil, *Şerif Murtazâ'nun Emâli'sinde Kur'ân Müşkilleri ve Müteşâbihleri*, Emin Yayınları, Bursa 2010.

Komasyon (Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş), *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, DİB Yayınları, 3. baskı, Ankara 2007.

Kurtubî, Ebû Abdillâh, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, tah. Abdullah et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006.

Mâverdi, Ebû'l-Hasen, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, tah. Seyyîd Abdülmaksûd, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Müessesetü'l-kütübi's-sikâfiyye, Beyrut, t.y.

Nesefî, Ebû'l-Berekât, *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vil*, Eda Neşriyat, İstanbul 1993.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an-ı Kerim Meali -Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.

Râzî, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-gayb*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981.

Sem'ânî, Ebû Sa'd, *el-Ensâb*, tah. Abdurrahman el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1980.

Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, tah. Ahmed Muhammed el-Harrât, Dârü'l-Kalem, Dimeşk, 1986-1994.

Süyûtî, Celâleddin, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1988.

Şelebî, Abdülcelîl Abdüh, *Mukaddime, Zeccâc, Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, tah. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1988.

Taşköprüzâde, Ahmed Efendi, *Miftâhu's-se'âde*, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Tayyâr, Müsâid, *et-Tefsîrül-luğavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İbni'l-Cevzî, Demmam 1422.

Topaloğlu, Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ", *DİA*, XI, İstanbul 1995.

Yıldırım, Suat, "Besmele", *DİA*, V, İstanbul 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler (Siyasî, Medeniyet Tarihi)", *DİA*, I, İstanbul 1988.

Yıldız, Sakıp, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, t.y.

Zeccâc, Ebû İshâk, *Fe'altü ve ef'altü*, tah. Ramazan Abduettevvâb, Subayh et-

Temimî, Mektebetü's-sikâfeti'd-dîniyye, Bulak 1995.

_____, *Kitâbü'l-halkı'l-insân*, tah. Velid b. Ahmed el-Hüseyn, Al-Bukhary İslamic center, Manchester 2004.

_____, *Kitâbü'l-ibâne ve't-tefhîm 'ân ma'âni bismillâhirrahmânirrahîm*, (*Erba'u Resâili fî'n-Nahv* adlı eserin içinde) tah. Abdülfettâh Selîm, Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 2003.

_____, *Mâ yensarifü ve mâ lâ-yensarifü*, tah. Hudâ Mahmud Karâa', Lecnetü İhyâ'it-türâsi'l-İslâmî, Kahire 1971.

_____, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, tah. Abdülcelîl Abdüh Şelebî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1988.

_____, *Tefsîru esma'llâhi'l-hüsnâ*, tah. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk, Dârü'l-Me'mûn li't-türâs, Dimeşk/Beyrut, 1979.

Zehebî, Şemseddîn, *A'lâmü'n-nübelâ'*, tah. Hasan Abdülmennan, Beytü'l-efkari'l-devliyye, Beyrut 2004.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, tah. Halîl Me'mûn Şeyha, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2005.

Zerkeşî, Bedreddin, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, tah. M. Ebü'l-Fazl, Dârü't-Turâs, Kahire 1984.